

YU ISSN 0350-185x

UDK 808

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

XLVI

Уређивачки одбор:

*др Даринка Гортан-Премк, др Ирена Грицкат, др Милка Ивић,
др Павле Ивић, др Радослав Катичић, Блаже Конески, др Тине Логар,
др Александар Младеновић, др Асим Пецо, др Митар Пешикан,
др Живојин Станојчић, др Драго Ђупић, др Егон Фекете*

Главни уредник:

МИЛКА ИВИЋ

БЕОГРАД

1990

JASNA VLAJIĆ-POPOVIĆ
(Beograd)

SH. ĀRZĀN, ARZŌVAN, RZĀN

U prvom tomu *Rečnika srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika* (u daljem tekstu RSANU)¹ nalazi se odrednica *držān, -āna* m. sa značenjem „debela crkvena sveća“ koje je ilustrovano sledećim primerima: „Čelo glave arzan sveća gori“²; „Crkva Nikoljac dobija mnoge manje sveće za druge potrebe. To su arzani ili harzani. Njih daju esnafi i pojedine uglednije i imućnije porodice.“³; „Trgovački arzan su sveće u jednom polileju. Čim izgori jedna od tih sveća, odmah je nadoknađuje neki trgovac, i to se čini redom.“⁴

Dalje obrađivač, kao na ekvivalent ovoj, upućuje na odrednicu *arzōvān², -āna*, m. propraćenu samo jednim citatom: „Pred Rada je izlazila Mara / I iznela sveću arzovana“⁵.

Prema napomeni koja upućuje i na oblik *rzan* kao ekvivalent, u građi RSANU našli smo sledeće primere: „Pjevačica mi kaza, da je to smiješan loj i vosak zajedno: Pa užeže rzan jasnu sveću“ (preuzeto iz Vukovog *Rječnika*). Tu je i potvrda iz narodne pesme: „Pa užeže rzan jasnu sveću / Te odšeta konjma u ahare“⁶. Navod iz Vukovog *Rječnika* preuzet je i u *Srpsko-nemački rečnik* Đ. Popovića⁷ i *Srpskohrvatsko-nemački rečnik* Ristića i Kangrge⁸: *rzan, -ana*, m. „Mischung von Unschlitt und Wachs zum Kerzenziehen“.

¹ *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, 1-14, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd 1959 nn.

² Narodne pesme, *Vienac uzdarja narodnoga*, o. An. i riji Kačić-Miošiću na stolietni dan preminutja, 1861. u Zadru, 133.

³ Milenko Filipović, *Glasnik Etnografskog muzeja* 8, Beograd 1933, 96.

⁴ Ibidem.

⁵ Narodne pesme, Milan Đ. Milićević, *Dorde Kratovac, Svetitelj Srbin*, Beograd 1885, 17.

⁶ Vuk, *Pjesme* II, 490.

⁷ Pančevo 1895.

⁸ Beograd 1928.

Zanimljivo je da *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (u daljem tekstu RJAZU)⁹ donosi sve ove oblike osim prvog, *arzan*, praktično u istom izboru i sa jednako malobrojnima potvrđama. Kratka etimologija reči *arzan* „ital. *arso* 'zapaljen, užežen'“ očito je u RSANU preuzeta iz RJAZU gde stoji uz odrednicu 2. *arzo*van „zapaljen“; od tal. *arso* /„upaljen, koji gori“/.

Oblik *arzo*van, sa objašnjenjem iz RJAZU, pominje i Skok¹⁰, bez daljeg produblivanja tumačenja, uz ogradu da nastavak *-ovan* ostaje neobjašnjen i bez odgovora na pitanje otkud italijanizam u sremskoj narodnoj pesmi.

Imajući u vidu sve pobrojane primere, došli smo do sumnje u ovu etimologiju, što nam se nameće sa nekoliko razloga:

1° Fonetika oba jezika, kako italijanskog, tako i srpskohrvatskog, dozvoljava opstanak grupe *-rs-* bez ozvučavanja spiranta, tj. ne diktira ozvučavanje spiranta (cf. ital. *borsa* > sh. *borsa*).

2° Tvorbi pomoću sufixa *-an* od pretpostavljene osnovne *arso* teško bi se mogla naći paralela ili motivacija u srpskohrvatskom jeziku.

3° Geografija nikako ne ukazuje na to da bi poreklo reči iz istočnih krajeva, i to vezanih za običaje pravoslavne crkve, trebalo tražiti u participiju italijanskog glagola (pri čemu ni sam glagol nije pozajmljen u naš jezik)¹¹.

4° Ne vidimo dobar razlog da se kao obeležje sveći pripiše to što ona gori, sagoreva, što joj je, inače, osnovna odlika.

Danas nam se čini da ključ rešenja može da bude u obliku *arzan* koji ćemo bolje sagledati tek u širem citatu opisa običaja u crkvi Nikoljac u Bijelom Polju („... idući iz Vasojevića niz Lim... čim se pređe granica i uđe u bivši Sandžak“) (cf. napomenu br. 3): „Osim rabadžijske, na sličan način crkva Nikoljac dobija mnoge manje sveće za druge potrebe. To su *arzani* ili *harzani* (ovde i dalje tokom citata kurziv je naš — JV-P). Njih daju esnafi i pojedine uglednije i imućnije porodice. Trgovački *arzan* su sveće u jednom polijeleju. Čim izgori jedna od tih sveća, odmah je nadoknađuje neki trgovac, i to se čini redom... Glavni su *arzani* na svećnjaku pred carskom ikonom Hristovom. To su, sada, 4 sveće koje budu, kad su nove, teške po 4–5 oka, a prilažu ih, po jednu: Marići, Morakovci i dve kuće Pajevića.

⁹ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXII na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1886–1974.

¹⁰ P. Skok, *Etimološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I*, Zagreb 1971, 57 str. s.v. *ardura*.

¹¹ Jedina ograda od ove tvrdnje ticala bi se glagola *arditi* koji Skok beleži u Budvi (ERHSJ I, 57 s.v. *ardura*), mada jedini primer kojim je ilustriran „Vidi kako more ardi (... za vrijeme ardure)“ ostavlja mesta sumnji da se tu radi o denominalu lokalnog porekla jer je imenica *ardura*, sudeći po datim primerima, rezervisana baš za fosforescenciju mora, a ne da opiše neko drugo gorenje, paljevinu. Ovaj ili njemu sličan glagol nismo pronašli ni u jednom od većih dijalekatskih rečnika sa našeg Primorja koje smo pregledali: M. Hraste, P. Šimunović, *Čakavisch-deutsches Lexikon*, Köln–Wien 1979; J. i P. Dulčić, *Rječnik bruškog govora* (Brusje na Hvaru), *Hrvatski dijalektološki zbornik VII/2*, Zagreb 1985; P. Mardešić-Centin, *Rječnik komiškog govora*, *Hrvatski dijalektološki zbornik IV*, Zagreb 1977, 273–310; B. Jurišić, *Rječnik govora otoka Vrgade*, Zagreb 1973; Z. Turina, A. Šepić-Tomin, *Rječnik čakavskih izraza područja Bakarca i Škrjave*, Rijeka 1977.

Arzani se donose, postavljaju i pale prviput na večernji uoči slave (Nikoljdan), a za sledeći Nikoljdan donose se novi. Pojedinci prilažu još potrebne sveće za ostale polijejele i za svećnjake na 'časnoj trpezi'.

Sznao sam da sličan običaj vlada i u Prijepolju. Jače porodice prilažu redovno potrebne sveće za 'časnju trpezu' i za polijeje u manastiru Mileševi."

Dakle, *arzani* su nešto što crkva dobija, njih donose i prilažu crkvi ili manastiru.

Dva momenta koji se tiču realija, pre svega to što se radi o elementu pravoslavnog običaja, a zatim i činjenica da su *arzani* sveće koje crkvi daruju baš trgovci (a ne rabadžije ili dunderi o kojima se prethodno govori), naveli su nas da rešenje potražimo u grčkom jeziku. (O problemu tvorbe i fonetike u okviru srpskohrvatskog jezika biće reči nešto kasnije). Grčki glagol $\chi\alpha\rho\iota\zeta\omega$ „pokloniti, darivati“ prisutan je u crkvenoj terminologiji, te je kao takav bio predmet pozajmljivanja u susedne balkanske jezike: mak. *apuzam*, *apужам*, *харисам*¹², arom. *āhārzēscu*, *hārzēscu* „dati, darivati; častiti“¹³, bug. *харџвам*, *харџжа*¹⁴, rum. *hārāzi* „dati, pokloniti; osvetiti, nameniti“¹⁵.

Savremeni srpskohrvatski književni jezik ne poznaje ovaj glagol, ali da je on postojao u starosrpskom znamo na osnovu dve potvrde iz XIV veka (najstarija iz 1357. g.) zabeležene kod Daničića: *harizati* „donare“¹⁶. (Nešto ranije, 1243. godine, u starosrpskom je zabeležena i imenica *harizma* „poklon“¹⁷.) O postojanju ovog glagola u narodnim govorima imamo nekoliko potvrda u dijalekatskim izvorima iz jugoistočne Srbije: *arīzujem*, *arīžem* „pokloniti, dati kao dar“, *arīzan* „poklonjen“¹⁸, *arīže* „pokloniti, obećati poklon“¹⁹, *arīžem*

¹²A. Таховски, *Грчки зборови во македонскиот народен говор — прилог кон етимолошкиот речник на македонскиот јазик*, Филозофски факултет на Универзитетот, Скопје, Историко-филолошки оддел, Посебни изданија книга 1, Скопје 1951, 12–13.

¹³T. Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân, general și etimologic*. București 1963, 72, 551.

¹⁴Филипова-Байрова М., *Гръцки заемки в съвременния български език*, София 1969, 169.

¹⁵A. Cioranescu, *Diccionario etimológico rumano*, Tenerife 1966, 395.

¹⁶Д. Daničić, *Rječnik iz književnih starina srpskih* III, Beograd 1864, 408. Ove potvrde donose i RJAZU i M. Vasmer, *Die griechischen Lehnwörter im Serbokroatischen*, Berlin 1944, 62. U Skokovom ERHSJ (I, 655 s.v. *har*) rominje se glagol *harizati* samo kao denominal na *-izati* (< *-ιζειν*) što na nivou sh. jezika nije baš najispravnije tumačenje jer je starosrpski glagol grecizam, poreklom direktno od gr. $\chi\alpha\rho\iota\zeta\epsilon\upsilon\upsilon$ i trebalo bi da stoji kao zasebna odrednica, u etimološkoj vezi na nivou grčkog jezika, ali u srpskohrvatskom nezavisna od *har* „milost, briga“ < $\chi\acute{\alpha}\rho\iota\sigma$ „idem“.

¹⁷M. Vasmer, *Die griechischen Lehnwörter im Serbokroatischen*, Berlin 1944, 62.

¹⁸N. Živković, *Rečnik pirotskog govora*, Pirot 1987, 3.

¹⁹D. Zlatković, *Poslovice i poređenja u pirotskom govoru*, *Srpski dijalektološki zbornik* XXXIV, Beograd 1988, 613.

„darivam crkvi“,²⁰ *arizujem* „poklanjam“²¹. Primere iz Niša i Jalovika primetio je, i kao grecizme opisao, još Ivan Popović²².

Za nas nije bez značaja i to što su u bugarskim dijalektima zabeleženi brojni oblici glagola *arizam* „darujem“ i odgovarajuće imenice, takođe grecizma, *аризмо* (< *χάρισμα* „poklon“) kod koje u nekoliko slučajeva dolazi do specijalizacije značenja. To nije samo običan poklon, već je *аризмъ* „poklon“ devojci posle svadbe, mimo miraza²³, *аризмо* „poklon mladencima od svekra i svekrve“²⁴, *аризмъ* „poklon na svadbi ili krštenju“²⁵, *аризмъ* „novac ili stoka koje gosti daju kao poklon mladoj ili detetu“²⁶, *аризма* „novčani poklon novorođenčetu“²⁷.

Imajući u vidu izloženu srpskohrvatsku, ali i bugarsku dijalekatsku građu, rekli bismo da semantičkih prepreka predloženoj etimologiji nema.

Tvorbena bismo oblik (*h*)*arizati* (cf. *arizan* „poklonjen, dobiven na dar“ u Pirotu). Alternacija oblika sa očuvanim ili bez inicijalnog *h*-uobičajena je pojava u narodnim govorima, i to ne samo kod preuzimanja stranih reči (*hiljada* — *iljada*, *harno* — *arno*). Izvestan fonetski problem predstavljalo bi sinkopiranje vokala *-i-* u drugom slogu koji je u glagolskom obliku naglašen. Očito je do toga došlo na terenu novoštokavske akcentuacije pa je prilikom poimeničenja participia preuzet imenički akcenat: *arizān* > *arizān*. Kako je *arizan* trgovački prilog crkvi, ne bi trebalo sasvim isključiti ni mogućnost da su cincarski oblici *hārzescu*, *hārzitōr* i sl. sa već postojećom grupom *-rz-* izvršili fonetski uticaj na srpskohrvatske oblike, imajući u vidu istorijsku činjenicu o ulozi i značenju cincarskih trgovaca na Balkanu.

Pretpostavljamo da se particip prvobitno javljao kao atribut uz sveću i da je vremenom u narodnoj pesmi posao stalni atribut (tipa *rujno vino*, *ruse kose* i sl.). U slučaju dekompozicije sintagme *arizan sveća* (do koje je došlo, npr. u Bijelom Polju), njen prvi deo, atributiv, osamostalio se kao imenica (možda po ugledu na *sila momak*, *ljepota devojka* i sl.) jer je to zbog semantičke neprozirnosti izgledalo najispravnije.

²⁰V. Nikolić, Okolina Niša i Lužnica, *Srpski etnografski zbornik 8*, Beograd 1910, 374 u ovakvom kontekstu: „Jedan čovek ukrao vosak i odneo da pokloni crkvi. 'Donel sam da arizem /u fusnoti stoji tumačenje *priložim* / ovija vosak na crkvu', rekao je on svešteniku kad je dao vosak. 'Hvala, sinko, reče sveštenik, Bog će ti platiti i naknaditi.' 'Da zapišem dedo, na moje ime, da se znaje, dek sam si ja arizal vosak.'...“

²¹Izvor Jalovik / kod Knježevca tj. Kalne / — A. Belić, O dijalekatskom materijalu O. Broha u knjizi *Die Dialekte des südlichstern Serbiens, Srpski dijalektološki zbornik II*, Beograd 1911, 103.

²²I. Popović, Novogrčke i srednjegrčke pozajmice u savremenom srpskohrvatskom jeziku, *Zbornik radova S.A.N. XXVI*, Vizantološki institut, knj. 2, Beograd 1953, 204.

²³Врачанско, *Българска диалектология IX*, София 1979, 224.

²⁴Казанлъшко, *Българска диалектология V*, София 1970, 107.

²⁵Софийско, *Българска диалектология II*, София 1965, 63.

²⁶Софийско, *Българска диалектология I*, София 1962, 242.

²⁷Родопи, *Българска диалектология II*, София 1965, 124.

Ovde moramo da pomenemo i prezime *Arizan, Arizanović*, u novije vreme šire poznato preko romana Ivana Ivanovića *Arizani*²⁸. U predgovoru ovom porodičnom romanu stoji da su Arizani / Arizanovići u svoje selo na Južnoj Moravi, po predanju došli iz Hercegovine, a do Vlasine, gde su osnovali selo Arizani, stigli su još u doba Arsenija Čarnojevića. Naravno, ovakvo porodično poreklo nikako ne mora da znači da je i ime doneto iz Hercegovine, već im je ono verovatno dato po dolasku u novi kraj, možda anegdotalno.

Oblik *arzòvân* koji se samo jednom javlja u narodnoj pesmi smatramo proširivanjem osnovnog *držân* zbog potreba stihova, mada ne treba isključiti ni mogućnost da se u njemu čuva svedočanstvo o nekadašnjem postojanju glagola *arzòvati, čiji bi participij pravilno glasio *arzòvân*.

U slučaju Vukovog neubiciranog oblika *řzân* moramo imati rezerve prema njegovom tumačenju koje u sebi već sadrži izvesnu ogradu: „P je va-čica mi kaza da je to smiješan loj i vosak zajedno“²⁹. Fonetska bliskost reči *držân* i *řzân*, s obzirom na poznatu pojavu da se u pozajmljenicama često javlja vokalna *ř* umesto strane reči na vokal + *r* (osim poznatijih primera kao što su sh. *garca* i *grza* < ital. *garza* ili sh. *mrđin* < rum. *marginè*, i sl., posebno je interesantan fonetski razvoj identičan našem *řzân* kod oblika *rzoval* „molbenica, supplicazione“ ... preko turskog *arzuhal* (RJAZU XIV, 369), koje se u našem jeziku javlja i u obliku *arzovan* (RJAZU ga beleži kao 1. *arzovan*, za razliku od našeg 2. *arzovan*). Najzad, ni istovetnost semantičkog konteksta u kome se javljaju reči *arzan* i *rzan* za sada ne ostavlja mesta dilemi da li se tu ipak radi o istoj reči ili ne.

Summary

Jasna Vlajić-Popović

SERBOCROAT *držân, arzòvan, řzân*

Proposed in this paper is a new etymology of Scr. *arzòvan* „ignited, burning“ (referring to candles only) so defined by RJAZU (and further accepted by Skok) and etymologically traced back to Ital. *arso* (< *ardere*) „ignited, burning“.

²⁸BIGZ, Beograd 1982.

²⁹Na Vukovu ogradu u vezi sa značenjem ove reči *r* adovezuje se Skokova uzdržanost u tumačenju njene etimologije. „Ako je od turskog *rugan*, nejasno je z mjesto *g*“ (Skok ERHSJ III, 178). Ovo je u nedostatku bolje ideje preuzeo od Matzenauera koji i sam kaže da *rzan* može da potiče od turskog *rugan*, mada je svestan fonetskih smetnji, gubljenja samoglasnika i promene suglasnika, koje ovakvo objašnjenje podrazumeva (A. Matzenauer, *Prispevky ke slovanskemu jazykozpytu, Listy filologicke* 17, Praga 1890, 198). Sumnju u ovu etimologiju pojačava ne samo njena starost i nepouzdanost zbog odsustva paralela u drugim balkanskim jezicima koji takođe obiluju turcizmima, već pre svega činjenica da imenica *rugan* (sa danas češćom varijantom *revgan*) u turskom jeziku nema ovo srpskohrvatsko značenje, nego „lak“ i „ulje, buter, masnoća, mast; firnajz; lak, mast i sl.“ (prema *Redhouse Turkish-English Dictionary*, Istanbul 1988¹⁰).

Along with its approximate equivalent *řzān*, a hapax from Vuk's Dictionary explained as a „mixture of tallow and wax“ (in a context with candles too) so far interpreted, by Matzenauer only, as a possible loan from Turkish *rugan* „oil, fat, ointment; varnish“, *arzdvan* is considered in connection with the word *arzān* „a thick church candle“, hitherto not noticed by etymologists. A couple of attestations given by RSANU and the wider context they occur in, indicate that it is a kind of a votive candle, offered as a gift to the Church (Greek Orthodox).

Therefore we interpret *(n)arzdvan* as a past participle from of the verb *(h)arizati* „to offer, donate“ < Gk. *χαρίζειν* „idem“, used as a standing attribute in the syntagmatic formation *arzan sveća* which later underwent a decomposition.

Possible objections regarding some phonetical, morphological or semantic problems in the way of this etymology are discussed and overruled as not justified.